

SOMOGYVÁRI LAJOS¹

Szocialista erkölcsstan és állampolgári nevelés az iskolákban – Ideológiai- pedagógiai kísérlet 1958 és 1960 között

*Socialist moral and civic education in schools –
An ideological-pedagogical experiment between
1958 and 1960*

Absztrakt

Tanulmányomban a forradalom utáni átmeneti, politikailag bizonytalan helyzet egy sajátos pedagógiai vetületét kívánom bemutatni, amely a szocialista tudatformálás egy újabb kísérletét jelentette. A minisztériumi vezetés a szocialista erkölcsi és állampolgári ismeretek új tantárgyával kívánta megalapozni a közösségi alapelvű, kommunista/szocialista ember-típus, állampolgár kialakítását, a gondolkodásmód átalakítását, végső soron a politikai hatalom és ideológia bebetonozását. Mindezt természetesen befolyásolták 1956 tapasztalatai, a „megtévesztett” fiatalokat, pedagógusokat és szülőket (lényegében az egész társadalmat) egyaránt át kellett nevelni a szocialista rendszer követelményeinek megfelelően. Ehhez társult az utópikus, Hruscsovtól eredő vízió a kommunizmusba való átmenetre, amit többféleképpen próbáltak definiálni az 50-es évek végén, a 60-as évek első felétől viszont ez a céltételezés fokozatosan kiszorult a diskurzusokból, és átvette helyét a létező szocializmus elfogadása. A végül is kudarcos tantárgyi implementációs kísérlet egy ideológiai-politikai követelmény szakmáztatásáról, a pedagógia nyelvére való lefordításról szólt, ahol a neveléstudomány elméleti és gyakorlati szakemberei önálló kezdeményezésekkel is próbáltak kialakítani egy új tudásterületet.

Kulcsszavak: szocialista erkölcs, világnézet, nevelés, állampolgári ismeretek, szocialista pedagógia

Abstract

The paper explores a politically uncertain, temporary situation after the 1956 Revolution, in the dimension of education, focusing on a new experiment of socialist indoctrination. The ministry leadership tried to establish a communist/socialist type of citizenship, based

¹ Minőségügyért felelős nemzetközi és tudományos dékánhelyettes, intézetigazgató, egyetemi docens, Pannon Egyetem Humántudományi Kar Neveléstudományi Intézet.
E-mail-cím: somogyvari.lajos@htk.uni-pannon.hu, ORCID: 0000-0002-3352-7197

on the principle of community, in order to change common thinking and ultimately ensure political power and ideology, through a new subject called Socialist moral and civic education. All of these goals were influenced by the experiences of 1956; the “disoriented” youngsters, teachers, and parents (the whole society, in essence) had to be re-educated and fitted to the requirements of the socialist system. Furthermore, the utopian vision about transitioning into communism (inspired by Khrushchev) also greatly inspired the program. They attempted to define this final goal in various ways in the late 1950s; then, in the first half of the 1960s, it was gradually eliminated from the discourse, and was replaced by the acceptance of existing socialism. The experimental implementation of the new school subject, which ultimately proved to be a failure, tells a story about translating ideological and political needs into the language of pedagogy, where professionals tried to create a new field of knowledge (both practically and theoretically) through their own initiatives.

Keywords: socialist moral, ideological education, civic education, socialist pedagogy

Bevezetés

A szocialista erkölcsi és állampolgári ismeretek nem voltak még definiálva 1957-ben, amikor az általam elemzésre kerülő eset elkezdődött. A rendszer ideológusai, szakemberei számára ez megoldandó feladatot jelentett, a politikai döntéshozók pedig ebben találták meg az 1956-os forradalom egyik kiinduló okát. A tudatformálás kudarca is okozta a pártközpont szerint a „felfordulást”, hiszen nagyon sok diák, pedagógus vett részt a megmozdulásokban, utóvédharcokban (a pártvezetés differenciálva hol szándékos tettekről, hol megtévesztett emberekről beszélt) – még 1958 júniusából, Nagy Imre kivégzésének hírére is találunk diáktüntetésekéről szóló jelentéseket az oktatásról szóló bizalmas iratokban.² A szocialista rendszerekben állandóan megjelenő definíciós/interpretációs kényszer itt a politikai nevelés és szocializáció alapjait érintette, mivel meg kellett fogalmazni a szocialista erkölcs és állampolgári nevelés mibenlétét, illetve pozicionálni kellett ezeket más tudásrendszerekhez képest.³ Az ismertetésre kerülő vitákban folyamatosan megjelenik például a nevelés végcéljául elképzelt új szocialista embertípus megfelelő viszonyulása a hit és vallás által átadott, a társadalom jelentős részéről elfogadott morális értékek, magatartási minták irányába, vagy a kialakításra kerülő szocialista állampolgári neve-

2 MNL-OL-M-KS 288 f. 33/1958/10. ő. e.

3 Az interpretációs kényszer tágabb kontextusához: Kalmár 2014.

lés kapcsolata a nyugati demokratikus, haladó irányzatokhoz és az 1945 előtti politikai ismeretekhez. A háttérben pedig ott munkált a kérdés: egyáltalán létezik-e önálló szocialista erkölcs, hogyan ragadható meg mindez tudományosan és pedagógiailag?

A kérdéskör komplex politikatörténeti, valamint pedagógiai szakirodalmi háttérrel egyaránt rendelkezik: mindkét területről hasznosíthatóak eredmények, melyeket felhasználva igyekszem bemutatni az eddig még nem kellőképpen feltárt implementációs kísérletet. Fontos megvizsgálni a tárgyalásra kerülő kísérletnek a Rákosi-rendszer nevelési célkitűzéseivel való kapcsolatát, amely a „megszüntetve megőrzés” érdekes esete. Az 1956 utáni koncepciók nem jelentették ki ugyanis expliciten a folytonosságot, a kapcsolódást az 50-es évek elejének értéktételezéseivel, az alkotmánytan és erkölcsi ismeretek tartalmával, amelyek többiek között a kommunista, osztályharcos morálról, a szocializmus építéséről és benne a jövőbeli állampolgárok feladatáról szóltak, viszont ugyanezek a kívánságok visszhangoztak a különböző tervekben az 50-es évek végén is.⁴ A Rákosi-korszakot ugyanúgy zárójelbe tették 1956 után, mint ahogy ezt Hruscsov tette a sztálini örökséggel, miközben azok valójában tovább munkáltak már egy megváltozott történelmi környezetben, átkeretezve.

Mindez közös mintázatnak tűnik a kelet-európai és szovjet tapasztalatokat tekintve, ami egy kevésbé kutatott terület – legtöbbször a politikai szocializáció kontextusában mondtak erről a kutatók.⁵ Ezek alapján a következők állapíthatók meg: a tartalom egy része állandó volt az állampolgári nevelésben az 50-es évektől a 70-es évekig, beleértve a szocialista hazafiságot, a proletár internacionalizmust, az elnyomott-elnyomó dichotómiát és a jövővíziót. Az ideológiai értelmezési keretek viszont folyamatosan változtak a politikai váltásokhoz igazodva, a jóval konfrontatívabb, dogmatikusabb 50-es évektől a hruscsovi kommunizmusba való nagy ugráson át a fejlett (létező) szocializmus kompromisszumos elfogadásáig a Brezsnyev-korszakban. A szovjet mintához való igazodás volt az általános a szocialista blokkon belül, ami alól Albánia, Jugoszlávia és Románia kivételt jelentett a korszak nagy részében. Kö-

⁴ Az előzményeket röviden érinti az alábbi összefoglaló írás, ami jelen tanulmány fontos kiindulópontja is volt: Darvai–Somogyvári 2026.

⁵ Szabó 2000; Voinea 2014; White 1977.

zös jellegzetesség volt valamennyi kelet-közép-európai országban az oktatás eszközjellege, ideológiai-gazdasági céloknak való alárendelése, és az állampolgári nevelés ebben fontos szerepet játszott.

A tárgyalt korszakban, 1956-ot követően döntően megváltozott a hazai és nemzetközi politikai környezet: Kádár János a megtorlás és a konszolidáció eszközeit egyaránt használó, újfajta rendszert kezdett kiépíteni (amelyben az 50-es évek végéig még a represszió, restauráció dominált),⁶ míg Hruscsov a globális környezethez egyre jobban alkalmazkodó szovjet típusú rendszer ideálját közvetítette a blokkországok számára, ami a világrendszerek versenyében képes legyőzni a kapitalista országokat.⁷ A Szputnyik fellövése (1957) után úgy tűnt, hogy a technológiai versenyben a Szovjetunió áll nyerésre az USA-val szemben, és ebben a kontextusban az oktatás és annak reformja is a szembenállás terepévé vált, ahol előnyt lehetett szerezni a másikkal szemben.⁸

Nem véletlen, hogy az erkölcsi és állampolgári nevelés kérdései gyakran a politechnika (munkára nevelés), a természettudományos műveltség kontextusában jelentkeztek Magyarországon 1958-tól kezdve. A látszólag távol eső területeket a mindenoldalúan művelt ember eszményében igyekeztek összekötni: az új szocialista (vagy kommunista) embertípus elméletileg és gyakorlatilag egyaránt képzett, intellektuálisan és jellemében is felsőbbrendűbb a kapitalista, csak a nevében demokratikus, de valójában elnyomó társadalmi rendszert fenntartó társánál.⁹ A különböző értékrendek, tudástartalmak ehhez hasonlóan keveredtek a szocialista erkölcs és állampolgáriság elképzeléseiben. A hazai állampolgári nevelés történetéről szóló kurrens magyar szakirodalom általában retrospektív módon tekinti át a fejlődési folyamatot, egy ideáltipikus, nyugat-európai, észak-amerikai demokratikus nevelési koncepció lencséjén keresztül értékelve a különböző korszakokat.¹⁰ Írásom igyekszik a korabeli lehetőségeket, intenciókat és értelmezése-

⁶ A kádári rendszernek tengernyi a szakirodalma, jó bevezetés ehhez: Rainer 2011.

⁷ Kalmár 2021.

⁸ Somogyvári 2018.

⁹ A terminológia árulkodó: legtöbbször a szocialista embertípusról írnak a korban, néhány-szor fordul elő a kommunista ideál szlogenje, ami azonban a távolabbi jövő kérdése, inkább balosabb, az utópikus célban hívő szerzők használták. A mindenoldalúan képzett ember eszménye a reneszánszig nyúlik vissza, amit Marx és Lenin szabott át ideológiailag.

¹⁰ Dancs-Fülöp 2020; Holle-Ványi 2022; Jakab 2022; Szabó 2000.

ket is minél teljesebb körűen számba venni, elkerülve a prekonceptiókat, előzetes értelmezési keretet.

Kiindulópontok: időhatárok, források és elemzési fókuszok

Az elemzés két tanévre koncentrál (1958–1959, 1959–1960): az új tantárgy bevezetésének kísérleti időszakára, illetve ennek közvetlen előzményére, mely 1957 tavaszára datálódik. 1960 után fokozatosan eltűnik a forrásokból a szocialista erkölcsi és állampolgári ismeretek szöösszetétel, helyét elfoglalja a politikai/világnézeti nevelés, jelezve a bevezetés kudarcát, a pedagógiai tudástartalom átalakulását. A főbb csomópontok az alábbiak időrendben:

- 1957. április: a Művelődésügyi Minisztérium középiskolai és általános iskolai főosztálya közös értekezletet tart a Pedagógiai Tudományos Intézet és a Tankönyvkiadó Vállalat részvételével az erkölcsstani oktatás bevezetéséről.¹¹
- 1957/1958-as tanév: az osztályfőnöki órákon bevezetik az erkölcsi tárgyú beszélgetéseket.¹²
- 1958. április: az UNESCO konferenciája a franciaországi Sèvresben, ahol a magyar delegáció is jelen van, a tanácskozás egyik fő témája az állampolgári nevelés.¹³
- 1958. július: megjelennek az MSZMP művelődéspolitikai irányelvei.¹⁴

¹¹ A tanácskozás összehívását a szülőktől érkező sok-sok levéllel, a társadalmi igénnyel magyarázták a szervezők, de sokkal fontosabb lehetett a hasonló szovjet pedagógiai kezdeményezések megindulása az 50-es évek közepén, illetve az 1956-os forradalom után újra megugró hitoktatás ellensúlyozása (Juhász 1957; Somogyvári 2016). Szimptomatikus a dátum: pár hónappal vagyunk a kommunista uralom teljes összeomlása után Magyarországon, amit az elégtelen világnézeti neveléssel is magyaráztak a pártvezetők, ami felértékelte a pedagógia és a pedagógusok szerepét, hiszen nagyon sok fiatal vett részt az októberi megmozdulásokban és a forradalom utóvérdharcaiban, ami a nevelők felelősségét is felvetette.

¹² Jóború 1957.

¹³ Jóború 1958.

¹⁴ Bolvári-Takács 1995. A művelődéspolitikai irányelvek végleges formába öntése több mint másfél évig tartott, a kádárizmus megszilárdulása szempontjából nagyon fontos szerepet töltött be ez a határozat, mivel felszámolta az ideológiai káoszt, rugalmasabb, ugyanakkor a párt által kellőképpen kontrollált értelmiség- és kultúrpolitikával, az egyházakhoz és vallásossághoz való viszony új keretrendszerének és a társadalomtudomány szerepének újrafogalmazásával – mindez meghatározó lett a későbbi évtizedek számára

- 1958/1959-es tanév: 10 középiskolában kísérleti jelleggel bevezetik a szocialista erkölcs és állampolgári ismeretek tanítását.
- 1959/1960-as tanév: 52 középiskolában kísérleti jelleggel bevezetik a szocialista erkölcs és állampolgári ismeretek tanítását.¹⁵

A forrásanyag alapján került felvázolásra a folyamat, a korpuszt három fő dokumentumcsoport alkotja: levéltári források, kiemelten az MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának dossziéi, melyekben összeérték a Művelődésügyi Minisztérium jelentései és a pártvezetés elvárásai (ezenkívül felhasználtam az MSZMP PB, a Külügyminisztérium és a Minisztertanács iratait); az oktatásügyi törvénykezés végeredményét jelentő rendeletek, utasítások, útmutatók; végül a korabeli pedagógiai szakirodalom termékei (cikkek, hírek, könyvek).

Tentatív hipotézisem szerint a pedagógia kezdeményezte a folyamat elindítását 1957-ben, öntevékenyen keresve kibontakozási terepét, illetve ellensúlyozva, kompenzálva az előző év „ellenforradalmi” eseményeiben való érintettségét. Nem találtam írásos nyomokat az 1957. áprilisi tanácskozás előzményeire, politikai megrendelésre, így feltételezhetően a rendszerben, ideológiában hívő szakemberek tematizálták a kérdést, nem a politika indukálta a folyamatokat. Opportunizmus és konformizmus egyaránt szerepet játszhatott a szocialista pedagógia új terepének megfogalmazásában, mindez azonban nem is volt annyira új. Az osztályfőnöki órák keretében folytatott tevékenység emlékeztetett az 1945 utáni „szabad beszélgetések” tanóra hamar elhalt próbálkozására, a „szocialista erkölcsi és állampolgári ismeretek” bevezetéséről pedig a 20-as évek orosz–szovjet avantgárd, gyakran szélsőbalos, a hagyományoktól elrugaszkodó pedagógiai projektjei juthatnak eszünkbe.¹⁶

(Kalmár 1998, 134–189). Az 1957. áprilisi tanácskozások az oktatás egy jól körülhatárolt területét érintették (az erkölcstan és állampolgári nevelés kérdése), amit pedig az 1958. júliusi irányelvek egy tágabb kontextusba helyeztek.

¹⁵ Szenes 1960.

¹⁶ A szabad beszélgetések tanóra egyfajta tapasztalatáról: Donáth 2025, 232. A háború utáni évek tágabb kontextusáról, a kommunista oktatáspolitikáról: Sáska 2016. Az orosz–szovjet történeket a radikális egyenlőségpárti mozgalmak témakörében tárgyalja: Sáska 2011. Elsősorban az önigazgató, kommunaszerűen működő iskolakísérletek juthatnak itt eszünkbe (mint például Makarenko), amelyek a közvetlen demokrácia, a közéleti vita szintereinént is funkcionálhattak volna – ha ez lehetséges lett volna egy diktatúra keretei között.

A politikusi, szakemberi megszólalások jelentős része az 50-es évek végén még bízott ezekben a jövőorientált célokban, a tudatformálás sikerében. A 60-as évek első felére ez a hit lassan eltűnt, és átfordult egy pragmatikusabb irányba, ami már a pártállamnak megfelelő nyelv és magatartás elsajátítását, elfogadását jelentette, egyfajta politikai szocializáció, alkalmazkodás keretében. A szocialista erkölcsi és állampolgári ismeretek az utolsó bevezetési kísérlet volt a kommunista embertípus utópikus céljának megvalósítására, pedagógiai megalapozására, ami azonban egy jóval tradicionálisabb irányba futott ki a *Világnézetünk alapjai* tantárgy 1964-es megjelenésével. Ez pedig párhuzamos volt a Kádár-rendszer konszolidációjával, a bal- és jobboldali alternatívák lezárulásával.

A 60-as évek közepén elinduló világnézetünk alapjai több szempontból is cezúrát jelentett az 50-es évek kezdeményezéseihez képest: egyrészt nem a Minisztérium dolgozta ki az alapelveket, hanem egy, az oktatás-nevelés kérdéseire szakosodott szervezet, az Országos Pedagógiai Intézet (OPI).¹⁷ Az ideológiai korlátokat természetesen ezek a szakemberek is tiszteletben tartották, de érezhető volt a dezideologizálás szándéka is: az egyes szaktárgyakat már kevésbé terhelték ideológiai tartalmakkal, a szaktudományok önállóságát jobban tiszteletben tartották az új tantervek kidolgozói. A világnézetünk alapjai tantárgy csak a középiskolai képzés végén jelent meg, a negyedik osztályban, 18 éves fiataloknak, a korábbi évfolyamokban vagy az általános iskolában nem (szemben a korábbi gyakorlattal), és inkább filozófiai indíttatású volt a tananyag leírása, nem érintette a szociális-kulturális vagy gazdasági élet mindennapi kérdéseit, ami szintén fontos változás volt.¹⁸

Vizsgálódásom fő tematikai fókuszai a szocialista erkölcs és állampolgári ismeretek tudásanyagára, az azt létrehozó aktorokra, célközönségére, külső kapcsolataira és céljaira irányulnak a tárgyalt időszakban:

1. a szocialista erkölcs és állampolgári ismeretek tudásanyagának előállítói, illetve a folyamatban érintett, megjelenített szereplők;
2. a tudásanyag tartalma;

Ezek a kísérletek azonban így szükségszerűen elhaltak, majd időnként újra felbukkantak, de sosem képezték a főáramot a pedagógiai diskurzusokban.

¹⁷ Varga 1964.

¹⁸ Nagy 2000, 134–135.

3. hivatkozási alapjai, keretrendszere;
4. végül a tárgy és oktatás mögött meghúzódó intenciók, a szándékolt hatások.

Nem az osztálytermi gyakorlatokat kívánom tehát rekonstruálni, és a megvalósulást bemutatni, hanem az elképzelések és elvárások feltérképezése, a célközönség és kapcsolatrendszer bemutatása lesz a következő fejezetek tárgya.

A tudás aktorai: előállítók és befogadók

A korból számos megnyilvánulást idézhetnénk arról, hogy „a nevelőket is nevelni kell”, mondván, hogy számos múltbéli maradvány, téves nézet torzítja működésüket: vagyis a szocialista erkölcs és állampolgári ismeretek tanítása, a tudás disszeminációja az ő világnézetüket is formálta, javította volna. Ahogyan Münnich Ferenc, a Minisztertanács elnöke fogalmazott az MSZMP PB zárt ülésén 1958 elején: „Tudjuk, hogy a pedagógusok jelentős része még a burzsoá Magyarország neveltje, akikbe belenevelték a munka iránti bizonyos undort és akiket átállítani nem könnyű.”¹⁹ Münnich itt a fizikai munka általános és középiskolai bevezetéséről szólva említette meg a tanítók és tanárok nem megfelelő hozzáállását, helytelen erkölcsi értékrendszerét, a politikai hatalom oldalára való átállítás nehézségeit. A Művelődésügyi Minisztériumban (MM) Ilku Pál miniszterhelyettes szintén a negatívumokat emelte ki velük kapcsolatban: „A pedagógusok társadalmi tudatuk fejlődésében nem járnak előtte az ország népének általános tudatfejlődéséhez képest.”²⁰ Ez eléggé lesújtó értékelés volt, hiszen pont a jövő generáció nevelésével megbízott értelmiségi réteg tudati hátramaradottságáról volt meggyőződve a politikai vezetés – számtalan hasonló idézetet sorolhatnánk még, amelyek többnyire nem voltak nyilvánosak. Hogyan tudtak volna épp ezek a pedagógusok mintát adni a szocialista erkölcsiségről a gyerekeknek, vagy megfelelő ideológiai háttérrel beszélni nekik az állampolgári nevelés aktuális kérdéseiről?

¹⁹ MNL-OL-M-KS 288. f. 5/67. ő. e.

²⁰ MNL-OL-M-KS 288 f. 33/1959/3. ő. e.

Azok a szakemberek viszont, akik kulcsszerepet játszottak a szocialista állampolgárság és erkölcsiség tudástartalmának kialakításában, ellenkező véleményen voltak. Szerintük éppen a pedagógusok lettek volna alkalmasak arra, hogy most már (1956 tapasztalatai után) helyesen definiálják a feladatot, ezzel bebizonyítva megbízhatóságukat, és megmutatva, hogy a párt által kívánt ideológiai megalapozáshoz szükséges tudással rendelkeznek. Jóború Magda volt az egyik főszereplő itt, akit éppen ekkoriban küldtek el a Minisztériumból az Országos Széchényi Könyvtár főigazgatói székébe: széles körű műveltséggel, nemzetközi kapcsolatokkal rendelkezett, neve gyakran előfordult az UNESCO-delegátusok tagjaként, nyugati tanácskozásokon. Jóború egyébként 1958 elejéig volt művelődésügyi miniszterhelyettes Kállai Gyula minisztersége alatt, majd leváltották, pozícióját az az Ilku Pál kapta meg, aki korábban a hadseregben dolgozott, 1956 végén a karhatalmat szervezte, keményvonalas, megbízható pártkatonának számított. Ilku és Jóború ellentéte személyes és politikai okokkal egyaránt indokolható volt. Ők ketten jól reprezentálták a szembenálló csoportokat: az ortodox, értelmiséggel szemben bizalmatlan pártvezetőket, akik nagyobb rendcsinálást akartak 1956 után, illetve a rendszer javíthatóságában hívő vagy a karrierjük, pozíciószerzésük szempontjából iskolai változásokat proponáló bürokraták, szakemberek csoportját.

Érdekes tény, hogy a Jóború mellett feltűnő többi minisztériumi vezető és iskolaigazgató (azok csoportja, akik a szocialista erkölcs, állampolgárság témájában cikkeket jegyeztek) nagymértékben átfedést mutattak a politechnika (munkára nevelés) reformképviselőivel: Vadász Ferencné, Putsera Tibor MM osztályvezetők mellett dr. Bánfalvi József, a Szegedi Radnóti Gimnázium igazgatója is gyakran felbukkant mindkét témakörben. A munkára nevelés jellemfejlesztő hatásáról vallott nézeteknek régi pedagógiai hagyománya volt, valószínű praktikus okokból folytatták egyazon iskolákban a kísérleteket. Az érintett iskolaigazgatók, szakemberek kijárási képessége, informális befolyása nőhetett ezáltal, a tematizálás, célkijelölés munkája pedig az akadémiai térszerzésben szintén hasznosítható volt. Dr. Juhász Ferenc (a Pedagógiai Tudományos Intézet munkatársa) például folyamatosan publikált az erkölcsi nevelés témájában ezekben az években, az új tudásterület továbbépítésével pedig saját tevékenységét is legitimálta. A bourdieui értelemben a tudományos mezőt alakító szereplők így pozíciókhoz,

befolyáshoz juthattak, saját erőterhez, ami jelen esetben a szocialista erkölcsi és állampolgári ismeretek tantárgyában manifesztálódott.²¹

Ez a cselekvési tér iránti igény jelentkezett abban, hogy nemcsak a diákokat akarták az új tantárggyal edukálni, hanem a szülőket, végző soron az egész társadalmat. Az etikaórák a vágyott célok szerint a szülőket szintén formálták, az iskolának be kellett avatkozni a családok életébe, hogy fejlesszék az édesapák és édesanyák nem megfelelő pedagógiai kultúráját.²² Az iskola és a szülői otthon egységesen kellett volna, hogy dolgozzon a gyerek javáért, ami beilleszkedést jelentett a szocializmust építő társadalomba: a logika szerint a szülőknak ehhez le kellett győzni magukban a régi maradványokat, a visszahúzó erőt, megszüntetve ezzel a kettős nevelést.²³ Az önnevelés és önkritika régi kommunista (és még régebben keresztényi) ideája köszönt itt vissza, illetve a társadalmiasítás gyakorlata: az egész társadalom ügye lett az ifjúság helyes nevelése, ami így a felelősség szétterítését is jelentette.²⁴ Német történészek erre a jelenségre használták a „nevelő diktatúra” fogalmát, ami azt az irányultságot magyarázta, hogy az állampárt folyamatosan igyekezett jó irányba nevelni a társadalom tagjait, akik fejlődésük egy korábbi fokán voltak még, így nem tudták, mi a jó nekik, mi a magasabb rendű fejlődés értelme.²⁵ Márpedig a szocialista erkölcs és állampolgárság meghaladta a kapitalista országok demokráciafogalmát és a korábbi elképzeléseket – még ha ezeket nem is tudta a konkrét szocialista állampolgár, akit meg kellett győzni erről. Ezzel el is érkeztünk a tudásanyag tartalmához.

²¹ Bourdieu 2009.

²² Károly 1958, 55; Szenes 1960.

²³ Nagy 1960. Ahogyan a jelenséget egy minisztertanácsi anyag érzékletesen megfogalmazta: „A társadalom világnézeti-politikai kettőssége az iskolára is jellemző: sok nem marxista tanár tanít marxista tananyagot, az iskola pozitív hatását a szülői ház gyakran lerontja, erősen érvényesül még a klérus befolyása is.” (MNL-OL-XIX-A-83-a-121/1-1959.)

²⁴ A kollektivizálás gyakorlatához hasonlóan, ami ugyanebben az időszakban lépett a befejező, végleges szakaszába: Ö. Kovács 2012. A „szövetkezetesítés” teljessé tételében a pedagógusoknak nagy szerep jutott: Somogyvári 2025.

²⁵ Barck–Classen–Heimann 1999. Hazai kontextusban a Kádár-rendszer nevelő szerepfelfogásáról: Pap 2021.

A tudásanyag tartalma

Ahogy az már korábban megállapítottam, definiálatlan, kialakulatlan területről volt szó, ezért számtalan, egymástól nagyon eltérő érték és tartalom keveredett az osztályfőnöki órák témáinak meghatározásánál, illetve később az új tantárgy kialakításakor. A kiindulási alapot az 1955/1956-os tanév utasítása jelentette, amit még Jóború Magda adott ki miniszterhelyettesként. Ebben a fő feladatok között lett megjelölve a szocialista hazafiságra nevelés és a hazafias nevelés (két külön fejezetben, hiszen az előbbi alatt a proletárinternacionalizmust értették, míg a második a hazai „haladó” hagyományokra és nemzeti büszkeségre alapozott), a közösségi nevelés, a politikai-világnézeti felkészítés és politechnika bevezetése – mindezek összefüggésben voltak a pedagógusok ideológiai képzettségének emelésével is.²⁶ Ugyanezek a célkitűzések ismétlődtek 1957-ben és 1958-ban is. Az általános és középiskolai osztályfőnöki órák javasolt témáihoz is adott útmutatót 1955-ben a Minisztérium, amiket szintén újra elővettek az 1957/1958-as tanévben. A lista rendkívül változatos volt, úgy tűnik, minden lényeges dolgot igyekeztek belegyömöszölni az oktatással foglalkozó szakemberek, ami kimaradt a tantervekből, ideológiailag vagy szakmai szempontból hasznosítható volt – később ezek alkották a szocialista erkölcsi és állampolgári ismeretek tematikáját is: időszerű politikai események, a mi hazánk, iskolai tanulás és munka, helyes magatartás (kötelesség, akarat, tisztelet), pályaválasztás, nagyjaink és példaképeink (a márciusi ifjakkal és Leninnel a középpontban), egészséges életmód, párkapcsolatok és család (ez utóbbi csak a középiskolákban).²⁷

Ezek a topikok az illetlen, filozófia, egészségtan, állampolgári ismeretek, politika, történelem, etika és pályaeorientáció területeit egyaránt érintették, eléggé vegyes benyomást keltve. Kicsit úgy tűnik, mintha az ideológiai elvárásoknak is meg akartak volna felelni az összeállítók, ugyanakkor a korábban meglévő, de időközben eltűnt tartalmakat, saját elképzeléseiket szintén be akarták volna csempészni az anyagba – ilyen az 1945 után felbukkant, majd megint eltűnt egészség-

²⁶ 61/1955. (O. K. 16.) O. M. számú utasítás.

²⁷ Tájékoztató az általános iskolai osztályfőnöki órák megtartása tárgyában. *Oktatásügyi Közlöny*, 16, 224–225. Javasolt témakörök a középiskolák osztályfőnöki óráihoz. *Oktatásügyi Közlöny*, 16, 225–228.

ügyi ismeretek, az aktuális közéleti eseményekről való párbeszéd baloldali reformpedagógiából ismert gondolata (Freinet). Ez a dokumentum tehát egy sajátos kompromisszum volt, és ugyanezt melegítette fel Jóború 1957 nyarán, jelezve a kontinuitást az 1956-os forradalom után is.

Valamelyest átfogalmazták addigra a témaköröket, kihagyva a pályaorientációt és az időszerű politikai eseményeket (ez utóbbi nem lehetett véletlen a bizonytalan helyzetben): közösség, munka és tanulás, hazaszeretet és népszerűség, kulturált magatartás és higiénia, akarat és jellem lettek az új hívószavak az osztályfőnöki órák erkölcsi tárgyú beszélgetéseire az általános iskolában.²⁸ Kisebb hangsúlyt kapott az internacionalizmus, sőt, bekerült a „romániai, csehszlovákiai stb. magyar gyermekek élete” is. Ez utóbbi, kisebbségekre vonatkozó kitétel nagyon ritka volt a korban (nehezen elképzelhető, hogyan jelenhetett meg ilyen a hivatalos közlönyben 1957-ben), ami egy másfajta gondolkodást jelzett – ez azonban nagyon hamar eltűnt a diskurzusokból. Ezek a változások talán azt mutatták meg, ahogyan az ekkor még liberálisabb oktatásügy az 1956-os forradalom nemzeti követeléseire reagált. A középiskolákban ugyanaz maradt a tematika, mint 1955-ben, nagyobb önállóságot adva a pedagógusoknak a megvalósításban, hogy a gyerekek saját tapasztalataihoz, élményeihez igazítsák a kötetlen beszélgetéseket.²⁹ Érdekes ilyen megjegyzéseket olvasni, miközben az országban folyt a tanítókat, tanárokat és egyetemi oktatókat is érintő megtorlás³⁰ – ez jelzi, hogy a kommunista hatalom visszaállítását célzó represszió, illetve a puhább eszközök alkalmazása a konszolidáció érdekében, vagy akár a forradalom eredményeinek megőrzésének, átmentésének kísérletei egy időben történtek, az erőviszonyoknak és a különböző szituációknak megfelelően, váltakozó arányban. A bonyolult és zavaros időszak eltérő szándékait tükrözhatték a fenti törekvések.

1958 elején változott a Művelődésügyi Minisztérium vezetése: Benke Valéria vette át Kállai Gyula helyét miniszterként, Jóború végleg kikerült az apparátusból, ezt követően a nemzetközi kapcsolatok vonalára került át, ahol meg is kapta első fontos feladatát: kiutazhatott az UNESCO-konferenciára Franciaországba, ahol az egyik fő téma pont

²⁸ Melléklet a 65/1957. (M. K. 12.) M. M. számú utasításához.

²⁹ Osztályfőnöki órák a középiskolában. *Művelődésügyi Közlöny*, 13, 238.

³⁰ Somogyvári 2022.

az állampolgári nevelés volt – ez a tanácskozás fontos igazodási pont lett később a magyar diskurzusokban, amelyről a következő fejezetben olvashatunk részletesebben. A Minisztériumban Aczél György lett Benke Valéria első helyettese, Aczél liberalizmusát Ilku Pál és Szigeti József miniszterhelyettesi kinevezései ellenpontoszták: ők ideológiai szempontból a párt dogmatikusabb szárnyához tartoztak.³¹ Jellemző kádári hatalomtechnika volt ez, a jobb- és baloldal egymást ellensúlyozó felhasználása, a pártvonal centrumba helyezése, amit a művelődéspolitikai irányelvek nyilvánosságra hozása is jelzett 1958 nyarán.

Ebben egyrészt elmarasztalták a pedagógusokat, azzal az indokkal, hogy jelentős részük még nem marxista–leninista, ezért nem tudják szocialista szellemben nevelni a fiatalokat, másrészt viszont segítséget ígért nekik a párt, hogy minél gyorsabban elsajátíthassák az ideológiai alapokat. A világnézeti nevelés vált a legfontosabb feladattá a következő évek kulturális életében, ami a következőket foglalta magában: szülők és felnőttek iránti tisztelet, hazaszeretet, munkaszeretet, becsületesség, munkával és munkára nevelés, társadalmi tulajdon megbecsülése és a szocializmus ügye iránti elkötelezettség.³² Tipikusan kompromisszumos megfogalmazás ez, olyan hagyományosan elfogadott értékek (idősebbek iránti tisztelet, hazafiasság, munkaerkölcs, a tulajdon tisztelete; de itt nem magán-, hanem társadalmi tulajdonról van szó) közé csomagolták be a szocialista szellemű nevelés céljait, amit a társadalom többsége biztosan képes volt elfogadni. Azt az ideológiában bekövetkezett hangsúlyeltolódást mindenképpen jelezte ez a dokumentum, amiben a Kádár-rendszer különbözött a megelőző Rákosi-érától: a felszínen kevésbé volt radikális a tudati átalakítás szándéka (később majd látni fogjuk, hogy mennyiben igaz ez a megállapítás), közvetettebbek lettek a módszerek, és integratív a megközelítés.

Párhuzamosan ezzel, az MSZMP legfelső vezetése eldöntötte Benke Valéria javaslatára a politechnika (munkára nevelés) általános bevezetését, ami legalább 1953 óta folyamatosan téma volt a minisztériumi kollégiumi értekezleteken, de eddig mindig sikertelenül próbálták implementálni a szovjet példát. Az előterjesztés szerint a fiatalság nevelésében megmutatkozó hiányosságokat kompenzálta volna az ifjúság

31 A szervezeti változásokhoz: Welker 1984, 230.

32 Vass–Ságvári 1973, 261.

felkészítése a szocializmus építésére, a nagyüzemi termelésben való részvételre, amely együtt járt az idealista elképzelések szerint a fizikai munka, a munkások és a munkaerő kölcsönös nagyobb megbecsülésével, materialista szellemű neveléssel.³³ Az új típusú oktatás gazdasági célokat is szolgált, hiszen kötelezővé tette a valamilyen szintű részvételt a gimnazistáknak mezőgazdasági nagyüzemek vagy gyárak munkájában (olcsó munkaerő biztosítása és a pályaválasztás befolyásolása céljából), az általános iskolában pedig ennek gyakorlati készségeit alapozták meg.³⁴

Az 1958/1959-es tanévben a középiskolákra helyeződött a fókusz, a gimnáziumokban kötelezővé tették az óraterven felüli (vagyis plusz órának számító) erkölcsi-politikai tárgyú osztályfőnöki órát, igyekeztek a szülői munkaközösségeket, úttörőszervezeteket is jobban bevonni a munkába.³⁵ Az általános iskolákban folyt az eddigi munka, segédkönyvek készültek az osztályfőnökök munkájának támogatására, amelyekben kiemelték, hogy a pedagógusoknak őszintén, meggyőződésből kell képviselni azokat a szocialista elveket, amelyeket kötelező közvetíteni.³⁶ Ennek hangsúlyozása azt fejezhette ki, hogy a legfőbb gondnak a kettős nevelést tarthatták az útmutatók szerzői: sok szülő, tanító, tanár mást mondott otthon, informális körben és mást hivatalosan, a nyilvános térben, ami csökkentette a világnézeti nevelés hatékonyságát, hitelességét. A segédkönyvek szemelvénygyűjteményeket is tartalmaztak, olyan irodalmi-történelmi példákkal, amelyek erkölcsijellem-fejlesztő hatással bírhattak (a *Timur és csapata* mellett ott volt *A tücsök és a hangya* vagy Gárdonyi- és Móricz-novellák). Ezzel egy régebbi pedagógiai hagyományhoz és módszerhez csatlakoztak ezek a művek, ami könnyebbé tette az 1945 előtt szocializálódott pedagógusok számára a tartalom befogadását, átadását: a két világháború közötti kultúrpedagógiáról van szó, ami az ideális értékek közvetítését

³³ MNL-OL-M-KS 288. f. 5/67. ő. e.

³⁴ Somogyvári 2015a, 2015b.

³⁵ A szülői munkaközösségek 1958/59. tanévi munkájáról. *Művelődésügyi Közlöny*, 15, 258–260. A művelődésügyi miniszter 169/1958. (M. K. 16.) M. M. számú utasítása. *Művelődésügyi Közlöny*, 16, 276. Az úttörőcsapatok munkájának segítése. *Művelődésügyi Közlöny*, 16, 291–293.

³⁶ Juhász 1958; Bada–Földes–Kovács–Szilágyi 1958.

hasznos tartalmakban vélte megragadhatónak, egyfajta klasszikus műveltséget újrateherelve.³⁷

Az osztályfőnöki órák erkölcsi beszélgetéseit követő, azokkal párhuzamos új tantárgyat (a már említett szocialista erkölcsi és állampolgári ismereteket) tíz gimnáziumban vezették be kísérleti jelleggel 1958. szeptemberben. Két zászlóshajó intézménye volt ennek az implementációnak az újságcikkek, publikációk alapján: a szegedi Radnóti Gimnázium és a miskolci Kossuth leánygimnázium. Nagyon sok mindent akartak belezsúfolni a tananyagba, folytatva és kibővítve az osztályfőnöki órák tematikáját: erkölcselmélet, filozófia és marxizmus–leninizmus összefüggései (az osztályharc szerepe az erkölcs fejlődésében, burzsoá-, proletár- és kommunista erkölcs), közösségi erkölcs (a szocialista ember a családban, hazafiság és internacionalizmus, önkritika, a köztulajdon tisztelete, munkafegyelem, szolidaritás, sovinizmus, nacionalizmus, faji gyűlölet), kötelességeink önmagunkkal szemben (önnevelés, önmérséklet, sport, egészség óvása, szenvedélyek, az élet céljai, érzelmi kérdések, szórakozás).³⁸ Sokkal politikusabb, konfrontatívabb tartalom volt ez a korábbi megfogalmazásokhoz képest, jelezve, hogy ez nem illemtan és nem osztályfőnöki óra, hanem a szocialista erkölcs felsőbbrendűségének bebizonyítása, a dominancia jelzése.³⁹ Erősödött a kommunista nevelés utópikus jellege a híradások alapján, a régi hagyományos értékek előtérbe állítása helyett megint inkább a cél vált hangsúlyossá: az új típusú szocialista ember és társadalom kialakításához való hozzájárulás.⁴⁰

Kérdés, hogy az újra keményedő hangnem a gimnáziumigazgatók öntevékeny mozgásából, pártszerűségéből, ideológiában hívő attitűdjéből fakadt, vagy összefüggött-e az irányító tárca változó vezetésével. Mindkettő igaz lehetett, az ebben az időben született minisztériumi háttéranyagok mindenesetre hasonló attitűdöt tükröztek. A Középfokú Oktatási Főosztály bizalmas javaslata például az említetteken felül olyan témákat is belevett volna az osztályfőnöki órák korábban kialakított, gimnazistáknak szóló negyedik osztályos anyagába, mint:

37 Golnhofer 2004, 57–63. Nem véletlen, hogy az ideológiai tárgyak (irodalom, történelem) hasonló tartalmait is igyekeztek ekkoriban az erkölcsi nevelés szolgálatába állítani.

38 Fűr 1960.

39 Perényi 1959.

40 Északmagyarország 1959.

„3. A valláserkölcstársadalmi gyökere és ellentmondása. 4. A kommunista erkölcs alapelve: az egyéni érdek és a közérdek, az egyén és a közösség boldogságának egysége. 5. A kommunista ember humanizmusa (Az emberszeretet és az ellenség gyűlölete. A kölcsönös megbecsülés alapja). 6. A kommunista ember optimizmusa. 7. A kritika erkölce. 8. A kommunista erkölcs mint az osztály nélküli társadalom általános erkölce.”⁴¹

Feltűnő a kommunista kifejezés szerepeltetése a szocialista helyett, a végcél kiemelése, az evilági boldogság megvalósítása (a mennyország helyett a kommunista társadalomé).⁴² Az előterjesztés végkövetkeztetése szerint, ha nincsen szocialista erkölcsi és állampolgári ismeretek (amiről nem sokat tudunk meg a dokumentumból), akkor a tanulók „felfegyverzetlenül” maradnának a felekezetek oldaláról „céltudatosan, szisztematikusan” érkező hatások ellen.⁴³ A nyelvezet árulkodó: frontokról, harcról volt szó, legyőzendő ellenségről (és nem megnyerni kívánt, megtévesztett tömegekről), a vallás helyébe pedig a politikai ideológia lépett (egy helyen azt bizonygatta a szöveg, hogy a tanítandó erkölcsi normák miért nem válnak majd dogmákká).⁴⁴

Egy még radikálisabb kísérlet is elkezdődött ebben az időben, a KISZ Egyetemi és Középiskolai Osztályának kezdeményezésére: a szocialista iskolaközösség kialakítása, három fővárosi és három vidéki gimnáziumban. Ez azt célozta volna, hogy az iskolákban az önkormányzatiság nőjön, egyfajta közvetlen demokráciaként a diákok is részt vegyenek a döntéshozatalban, a pedagógusokkal együtt harcoljanak a szocializmus építéséért. Számos kérdés, meg nem oldott probléma merült fel a jelentésben (mi lesz az iskolai hierarchiákkal, a tantestületek és a párt befolyásával, az ifjúsági szervezetekkel),⁴⁵ nem is nagyon maradt nyoma ennek a korabeli sajtóban, hamar elvetette az oktatásirányítás ezt az irányt, ami egy centralizált rendszerben nem volt értelmezhető. Egy torzóban maradt vita tanúskodott azért arról, hogy voltak, akik komolyan gondolkodtak ebben: itt az a Gáspár László is megszólalt (akkor

⁴¹ Az idézet számozása az eredeti forrásban szerepelt így: MNLOL-M-KS 288 f. 33/1959/26. ő. e.

⁴² Ormos 1994.

⁴³ MNL-OL-M-KS 288 f. 33/1959/26. ő. e.

⁴⁴ A politikai vallás koncepciójáról és a szocialista pedagógiában való alkalmazhatóságáról: Somogyvári–Polyák–Németh 2021.

⁴⁵ MNL-OL-M-KS 288 f. 33/1959/3. ő. e.

még tanítóként), aki 1969-ben, a szentlőrinci iskolakísérletben megpróbálta újra realizálni a munkaiskola és a szocialista iskolaközösség egységét, amit a 20-as évek orosz–szovjet gyakorlatából, Makarenkótól is kölcsönzött.⁴⁶ 1959-re tehát egyrészt ideologikusabbá, kevésbé megengedővé váltak a témáról szóló szövegek, másrészt viszont megjelentek olyan, a szocializmus elvi álláspontját komolyan vevő baloldali alternatívák, amelyek majd csak a rendszer bomlása idején, a 80-as években kaptak újra nagyobb nyilvánosságot.⁴⁷

Visszatérve az 50-es évek végének Magyarországra: a Szovjetunióból érkező hírek is erősíthették a hangnemváltást, ahogyan például Okulov professzor nyilatkozott a témában a marxista–leninista etikai kérdéseiről szóló tanácskozáson Leningrádban:

„A kommunista erkölcsiség megszilárdulása nem ösztönösen, hanem a polgári erkölccsel, a múltnak az emberek magatartásában és tudatában rejlő csökevényeivel vívott kitartó harc során megy végbe... Ez egy újabb feladat elé állítja az ideológiai front dolgozóit: le kell lepleznünk a burzsoá társadalom erkölcsének lényegét és éles kritika alá kell vennünk az etika téren megnyilvánuló revizionista nézeteket.”⁴⁸

Újra megjelent tehát az osztályharc jelensége, amit a párton belüli küzdelmekben, az 1956 utáni purifikáló kampányokban fel lehetett használni itthon. 1960-ban már nem jelentkeztek újabb szempontok, csak a meglévő elemeket ismételték, kombinálták az összefoglaló jelentések, cikkek, de a „hogyan tovább?” kérdése homályos volt. Habár az 1959/1960-as tanévben elvileg már 52 középiskolában működött a kísérleti tantárgy, nem maradt nyoma annak, hogy előrehaladás történt volna az általános implementációban, egyre kevesebb említés tör-

46 Bólyai 1958. A vitázáró közleményben egyébként elvetették Gáspár javaslatát a szocialista iskolaközösségek széles körű megvalósításának lehetőségéről. A 60-as évek végétől működő iskolakísérlet elméleti megalapozása: Gáspár 1968.

47 Gáspár 1988. A rendszerváltozás előtt a marxizmus is reneszánszát élte baloldali értelmiségi körökben, akik a gyökerekhez visszatérve próbálták kiutakat keresni a válságból. 1985-ben például széles körű viták folytak a pedagógustársadalmon belül az iskolatanácsok lehetséges megalakításáról, a szocialista demokráciáról, a pedagógusok, a szülők és szakmai szervezetek nagyobb beleszólási jogáról az iskoláztatás különböző kérdéseibe – a folyamatot az Oktatáskutató Intézet (OKI) és az Országos Pedagógiai Intézet (OPI) kezdeményezte, ez utóbbi szervezet alkotta meg egyébként 21 évvel korábban a *Világnézetünk alapjai* anyagát. A vita során bázisdemokratikus, öngazgatásról szóló koncepciók is felmerültek, melyek tipikus baloldali alternatívaként fogalmazódtak meg a hivatalos szocializmusfelfogással szemben (Somogyvári 2024).

48 Juhász 1961.

tént a témában, ami egyértelműen jelezte a kudarcot, a megvalósítás megfeneklését. Röviden érdemes még áttekinteni azt a koordinátarendszert, amiben elképzelték volna a szocialista erkölcs és állampolgári ismeretek helyét az érintett politikusok, szakemberek, azokat a külső hivatkozásokat, amik legitimálták az új tudást, illetve azt, hogy milyen intenciók hozták létre az eredeti koncepciót.

Az új tárgy koordináta-rendszere: hivatkozások és intenciók

Rendkívül fontos, hogy mihez képest, hogyan határozta meg és pozicionálta magát a szocialista erkölcsstan, mi volt narratívájának origója. A döntő érvek pedig 1956 tapasztalata és a hittanbeíratások növekvő számai voltak az erkölcsstan valamilyen szintű tantervi bevezetése mellett. Jóború Magda a megyei művelődésügyi osztályvezetők értekezletén krízisről, szellemi és erkölcsi sebek orvoslásáról, 1956 romboló következményeiről beszélt. Úgy gondolta, hogy korábban azért írárták be a szülők hittanra a gyerekeket, mert az iskola nem nyújtott semmiféle erkölcsi ismereteket külön tantárgyként, és ezért kell ilyet bevezetni.⁴⁹ Putsera Tibor MM osztályvezető szerint korábban lebecsülték az oktatásirányításban a hittan iránti igényt, és túlzottan bíztak az iskolán kívüli nevelés és a „társadalmi-termelési viszonyok” tudatformáló hatásában. Ez hiba volt, az erkölcsstan iskolai megjelenése pedig bevallottan a hittan hatását ellensúlyozta volna.⁵⁰ A kiindulópont Juhász Ferenc szerint is 1956 zűrzavara volt, ami megmutatta a nevelőmunka hiányosságait, majd az 1957-es lengyel tapasztalatokból idézett, amelyek nagyon hasonlóak voltak a magyarországiakhoz:

„Hitoktatásra jelentkeznak, hozzájárulásukat adják nem egy esetben materialista világnézettel telített szülők is, legkevesbé sem a fideista környezet nyomásának hatása alatt, hanem abban a helyes meggyőződésben, hogy valakinek mégiscsak meg kell tanítania a gyermeket az idősebbek iránti tiszteletre, az igazmondásra, a társadalmi tulajdon megbecsülésére, a szolgálatkészségre stb., hogy valakinek mégiscsak

⁴⁹ Jóború 1957.

⁵⁰ Putsera 1957.

kell folyamatosan beszélgetnie az ifjúsággal erkölcsi felelősségről, az alantas ösztönök ellen folytatandó harcról, a nemi megtartóztatás értékéről, a helyesen értelmezett barátságról, sőt az élet öröméről és a lét értelméről is.”⁵¹

Vagyis hagyományos értékek átkeretezéséről, szocialista erkölcsi mezbe való öltöztetéséről volt szó, a vallásos nézetek helyettesítéséről, kizsorításáról (egy cikk egyenesen a szocialista erkölcs tízparancsolatának megteremtését vetette fel).⁵² Fontos volt definiálni az 1945 előtti erkölcsstan tárgyhoz való kapcsolatát az új szocialista erkölcsi ismeretek tanításának: mivel a morál osztályalapú volt a marxista–leninista ideológia szerint, így a felszabadulás előtt, a kizsákmányolók kezében csak az elnyomás eszköze lehetett az értékátadás.⁵³ A másik negatív viszonyítási pontot a nyugati kapitalista országok jelentették: az UNESCO 1958 áprilisában, Sèvres városában tartott nemzetközi konferenciát a középfokú oktatás globális kérdéseiről, a tanácskozás egyik fő pontja az állampolgári és erkölcsi nevelés volt. Ide Magyarországról is hívtak kollégákat, Ilku Pál miniszterhelyettesként a Széchényi Könyvtár új igazgatóját, a korábbi MM felsővezető Jóború Magdát bízta meg a négytagú delegáció vezetésével (Vadász Ferencné és Késedi Ferenc utazott még ki a Középiskolai Főosztályról, illetve Gyalmos János, a fővárosi tanács oktatási osztályvezetője).

Nagyon fontos alkalom volt ez, hiszen a forradalom után kitörést jelentett a külpolitikai elszigeteltségből, és elkezdhatték építeni a rendszer pozitív imázsát. A rendezvény kiemelt jellegét mutatta, hogy a külügyminisztériumi iratanyagban sem előtte, sem utána nem maradt fenn ennyi dokumentum egy nemzetközi oktatásügyi tanácskozásról – inentől indultak meg azok az UNESCO-projektek is, amelyek a 60-as évek közepére már tömördek eredményt hoztak.⁵⁴ Jóború Magda számos olyan kapcsolatot kezdett el kiépíteni itt, ami később is hasznosítható volt, a francia haladó nézetekről szokatlanuk pozitív hangvétellű bizalmas tudósítások és nyilvános újságcikkek is fennmaradtak, igaz, a kötelező elmarasztalással és a szocialista rendszer felsőbbrendűségének

⁵¹ Juhász 1960, 65.

⁵² Szenes 1960.

⁵³ Perényi 1959.

⁵⁴ MNL-OL-XIX-J-1-k-(1945-1964)-222.

bizonygatásával, a politikamentes iskola nyugati elefántcsonttornyával szembeállítva a szocialista értékek iránt elkötelezett nevelő iskolát.⁵⁵ Ahogyan dr. Nagy János debreceni gyakorló gimnáziumi tanár egészen konkrétan megfogalmazta: cselekvő, szenvedélyes humanizmus kell, ami szeret (barátokat) és gyűlöl (ellenséget), megváltoztatja a magatartást és a meggyőződést.⁵⁶ Vagyis a tudatformálásnak át kellett fordulnia a gyakorlati cselekvésbe.

Befejezés

Az 50-es évek végének kultúráról, oktatásról szóló irattermelése egymástól látszólag nagyon eltérő témákat tartalmaz a Magyar Nemzeti Levéltárban: a hitoktatás és vallásos világnézet elleni harc (amit az 1956 utáni rekordszámú hittanbeíratás indokolt a pártvezetés számára) párhuzamosan erősödött fel a társadalmi ünnepek és szertartások bevezetésének kísérletével, az egyházi szertartások kiváltásának sikertelen ötleteivel (társadalmi házasság és névadás, fenyőfaünnep stb.). A politika általános bevezetését is ekkor tűzte ki célul a vezetés, aminek egyik fő eleme a világnézeti nevelés volt, illetve a kollektivizálás befejező része is elindult, a pedagógusokat aktivizálva az agitációnál. Mindezek a széttartó és egyformán hangsúlyos irányok valójában egy végcél felé tartottak: a civilizáció, életmód, gondolkodás radikális transzformációs kísérlete felé, ami bár nem feltétlenül állt össze egységes egészszé, de ott volt a döntéshozatal hátterében.

Egyedül a mezőgazdasági termelés tulajdonviszonyait sikerült teljesen átalakítani – máig tartó negatív hatásokkal –, de a kísérlet egészében kudarc volt, beleértve a politechnikai oktatást és az erkölcsi, állampolgári nevelést is. Ez utóbbi tudásterületet mindenki másként definiálta, mást igyekezett befoglalni, elfogadtatni, a folyamatot nem segítették a politikai hangsúlyeltolódások sem. 1960 után a szocialista erkölcs kifejezés fokozatosan eltűnt a diskurzusokból, a világnézeti nevelés vette át a helyét, jelezve, hogy a szakértői csoportok egyre hangsúlyosabb szerepet kaptak az oktatáspolitikai mezőben, ami már egy

⁵⁵ Vadász 1958.

⁵⁶ Nagy 1960.

pragmatikusabb hatalomgyakorlást mutatott. A mából visszatekintve meglepő, hogy mennyire nem érezték győztes helyzetben magukat az állampárt és ideológia képviselői, még 1958–1959-ben sem, pedig az összes erőforrás felett rendelkeztek, de a „lelkekért vívott harcban” nem voltak kedvező helyzetben.⁵⁷ A pedagógia egyre inkább nemcsak lefordította, hanem maga is alakította az ideológiai-politikai üzeneteket – a világnézeti indoktrináció tekintetében is. E komplex, többszereplős folyamat teljes feltárása azonban még ránk vár megoldandó feladatként.

Irodalom⁵⁸

Elsődleges források

Az államigazgatás felsőbb szervei (XIX)

A-83. Minisztertanács

J-1-k. Külügyminisztérium, Adminisztratív iratok

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL-OL)

MSZMP Központi Szervei (M-KS)

288 f. 5. Politikai Bizottság

288 f. 33. Tudományos és Kulturális Osztály

Oktatásügyi törvénykezés

A művelődésügyi miniszter 169/1958. (M. K. 16.) M. M. számú utasítása. *Művelődésügyi Közlöny*, 16, 276.

A szülői munkaközösségek 1958/59. tanévi munkájáról. *Művelődésügyi Közlöny*, 15, 258–260.

Az úttörőcsapatok munkájának segítése. *Művelődésügyi Közlöny*, 16, 291–293.

Az oktatásügyi miniszter 61/1955. (O. K. 16.) O. M. számú utasítása az 1955/56-os tanév fő feladatairól az általános és középiskolák és nevelőintézmények számára. *Oktatásügyi Közlöny*, 16, 210–214.

Javasolt témakörök a középiskolák osztályfőnöki óráihoz. *Oktatásügyi Közlöny*, 16, 225–228.

Melléklet a 65/1957. (M. K. 12.) M. M. számú utasításához. Útmutató: Az osztályfőnöki óra célja és feladatai. *Művelődésügyi Közlöny*, 12.

⁵⁷ „Struggle for hearts and minds”, ahogyan a hidegháborús szembenállás egyik kulcsjelzőjét összefoglalta Borhi László: Borhi 2016, 94–101.

⁵⁸ Az irodalom felsorolásánál különválasztottam az elsődleges forrásokat, az oktatásügyi törvénykezést, továbbá korabeli cikkeket, könyveket és a jelenkori szakirodalmat, mivel fontosnak tartom az értelmezés alapjául szolgáló jelenlegi és akkori források elválasztását.

Osztályfőnöki órák a középiskolában. *Művelődésügyi Közlöny*, 13, 238.

Tájékoztató az általános iskolai osztályfőnöki órák megtartása tárgyában. *Oktatásügyi Közlöny*, 16, 224–225.

Korabeli cikkek, könyvek

Bada, Gyula – Földes, Anna – Kovács, Anna – Szilágyi, Péter 1958: *Szemelvénygyűjtemény: segédkönyv a középiskolai osztályfőnöki órák anyagához*. Budapest, Tankönyvkiadó.

Bólyai, Imréné 1958: Iskolaközösségeink mai problémái (Vitázáró közlemény). *Köznevelés*, 1958. augusztus 6., 327–330.

Északmagyarország 1959: Erkölcsi kérdésekről. 1959. március 6.

Fűr, István 1960: A materialista erkölcsi és állampolgári ismeretek tanítása. In Dr. Bánfalvi József (szerk.) *A szegedi állami Radnóti Miklós Általános Gimnázium évkönyve az 1959–60. tanévből*. Szeged, 10–12.

Gáspár, László 1968: A közösségi tevékenységekre épülő nevelési folyamat általános vonásai. In Kiss Árpád – Nagy Sándor – Szarka József – Szokolszky István (szerk.) *Tanulmányok a neveléstudomány köréből 1967*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 59–102.

Gáspár, László 1988: Eszmék vándorútja. *Úttörővezető*, 42. évfolyam, 2, 6–7.

Jóború, Magda 1957: Szocialista közoktatásunk helyzetéről. *Köznevelés*, 1957. augusztus 15., 277–285.

Jóború, Magda 1958: A sèvres-i konferenciáról. *Pedagógiai Szemle*, 8. évfolyam, 7–8, 730–737.

Juhász, Ferenc 1957: Tanítsunk-e erkölcsant? *Pedagógiai Szemle*, 7. évfolyam, 1, 42–47.

Juhász, Ferenc 1958: *Segédkönyv az osztályfőnöki órák vezetéséhez az általános iskola 5-8. osztályában*. Budapest, Tankönyvkiadó.

Juhász, Ferenc 1961: Az erkölcsstan oktatásának szerepe az erkölcsi tudat formálásában. In Kiss Árpád – Nagy Sándor – Szarka József – Szokolszky István (szerk.) *Tanulmányok a neveléstudomány köréből 1960*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 41–73.

Károly, István 1958: Gondolatok az erkölcsi ismeretek tanításáról. Hozzászólás. *Köznevelés*, 1958. február 5., 55–56.

Nagy, János 1960: A szocialista erkölcsi és állampolgári ismeretek tanításának tapasztalatai a középiskolákban. *Hajdú-Bihari Napló*, 1960. március 17., 5.

Perényi, István 1959: A kezdet biztató. Fontos új tantárgy a szegedi Radnóti Gimnáziumban. *Délmagyarország*, 1959. január 1. 7.

Szenes, Imre 1960: Az iskolai erkölcsstan iskolán túl ható tanulságai. *Népszava*, 1960. április 24., 3.

Vadász, Ferencné 1958: Az erkölcsi-állampolgári nevelés problémái a nyugat-európai országokban. *Köznevelés*, 1958. június 11., 271–272.

Varga, Dénesné 1964: A világnézeti nevelés elvi kérdései és a „Világnézetünk alapjai” a középiskolában. *Pedagógiai Szemle*, 14. évfolyam, 11, 1006–1017.

Vass, Henrik – Ságvári, Ágnes 1973: *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai*. Budapest, Kossuth.

White, Stephen 1977: Political Socialization in the U.S.S.R.: A Study in Failure? *Studies in Comparative Communism*, 10. évfolyam, 3, 328–342.

Irodalom

Barck, Simone – Classen, Christoph – Heimann, Thomas 1999: The Fettered Media: Controlling Public Debate. In Jarausch, Konrad H. (szerk.) *Dictatorship as Experience: Towards a Socio-Cultural History of the GDR*. New York–Oxford, Berghahn Books. 213–239.

Bolvári-Takács, Gábor 1995: Az MSZMP művelődéspolitikai irányelveinek keletkezéstörténete. *Múltunk*, 40. évfolyam, 4, 115–132.

Borhi, László 2016: *Dealing with Dictators: The United States, Hungary, and East Central Europe, 1942–1989*. Bloomington–Indianapolis, Indiana University Press.

Bourdieu, Pierre 2009: A tudományos mező. *Replika*, 67, 11–36.

Dancs, Katinka – Fülöp, Márta 2020: Past and present of social science education in Hungary. *Journal of Social Science Education*, 19. évfolyam, 1, 47–71.

Darvai, Tibor – Somogyvári, Lajos 2026: Citizenship education on the other side: The Hungarian case in the Kádár Era (1957–1985). *European Educational Research Journal*, 25. évfolyam, 1, 56–77.

Donáth, Péter 2025: *Tanítóképzők, tanáraik és diákjaik az 1945–1949. évi politikai forgószelelben*. Budapest, Trezor Kiadó.

Golnhofer, Erzsébet 2004: *Hazai pedagógiai nézetek, 1945–1949*. Pécs, Iskolakultúra.

Holle, Alexandra – Ványi, Éva 2022: Conceptualizing Citizenship. Eastern European Inputs to the Contemporary Debates. Insights from Hungary. *Acta Universitatis Sapientiae, European and Regional Studies*, 21. évfolyam, 1, 1–24.

Jakab, György 2022: *Demokrácia demokraták nélkül? Oktatási reform és állampolgári nevelés*. Budapest, Gondolat Kiadó.

Kalmár, Melinda 1998: *Ennivaló és hozomány. A korai kádárizmus ideológiája*. Budapest, Magvető Kiadó.

Kalmár, Melinda 2014: *Történelmi galaxisok vonzásában: Magyarország és a szovjetrendszer, 1945–1990*. Budapest, Osiris Kiadó.

Kalmár, Melinda 2021: *Korporatív, szovjet, hibrid*. Budapest, Osiris Kiadó.

Nagy, Péter Tibor 2000: *Járszalag és aréna. Egyház és állam az oktatáspolitikai erőterében a 19. és 20. századi Magyarországon*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.

Ormos, Mária 1994: Boldogság-ideológiák a XX. században. *Magyar Tudomány*, 101. évfolyam, 10. szám, 1189–1201.

Ö. Kovács, József 2012: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965*. Budapest, Korall.

Pap, Milán 2021: *A párttal, a néppel... Eszmék és politikai mozgósítás a Kádár-korszakban*. Budapest, MCC.

Rainer M., János 2011: *Bevezetés a kádárizmusba*. Budapest, L'Harmattan.

Sáska, Géza 2011: *Új társadalomhoz új embert és új pedagógiát! A XX. századi egyenlőségpárti és antikapitalista pedagógiákról*. Budapest, Gondolat Kiadó.

Sáska, Géza 2016: A kommunista oktatáspolitikai a II. világháború utáni években a kettéhasított Európában. *Pedagógia-történeti Szemle*, 2. évfolyam, 3–4, 65–85.

- Somogyvári, Lajos 2015a: A gyakorlati foglalkozás bevezetése az általános iskolában (1958–1965). *Educatio*, 24. évfolyam, 4, 79–90.
- Somogyvári, Lajos 2015b: Munkára nevelés a középiskolában (1958–1961): az 5+1-es képzés beindítása a Tabi Állami Általános Gimnáziumban. *Múltunk*, 60. évfolyam, 2, 199–221.
- Somogyvári, Lajos 2018: Soviet pedagogy and the American Educators (1957–1965). *Rivista di Storia dell'Educazione*, 5. évfolyam, 2, 133–155.
- Somogyvári, Lajos 2022: A karhatalom vidéken: iskolák, egyetemek és diákszállók az 1956–1957-es tanévben. In Tóth, József (szerk.) *Jövőformáló humán tudományok*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 114–121.
- Somogyvári, Lajos 2024: Önállóság, önkormányzatiság, demokratizmus: pedagógiai diskurzusok a szocializmus válságának idején. In Csikós, Gábor – Horváth, Gergely Krisztián (szerk.). *A fridsider polcai. A szocializmus valósága vidéken az 1960–1980-as években*. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 193–208.
- Somogyvári, Lajos 2025: Pedagógusok a kollektivizálás második hullámában: esettanulmány Zala megyéből (1959–1960). In Csikós, Gábor – Horváth, Gergely Krisztián (szerk.) „Bizonyos ideig és bizonyos területeken”. *Boldogulási utak a 20. századi vidéken*. Budapest, MTA BTK – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 17–41.
- Somogyvári, Lajos – Polyák, Zsuzsanna – Németh, András 2021: Új elméleti keretek a szocialista neveléstudomány vizsgálatára: a politikai vallás. *Magyar Pedagógia*, 121. évfolyam, 1, 85–97.
- Szabó, Ildikó 2000: *A pártállam gyermekei. Tanulmányok a magyar politikai szocializációról*. Budapest, Új Mandátum Kiadó.
- Voinea, Camelia Florela 2014: Eastern European Political Socialization Modeling Research: A Literature Review. *European Quarterly of Political Attitudes and Mentalities*, 3. évfolyam, 1, 43–55.
- Welker, Ottó 1984: *A művelődésügyet irányító minisztériumok szervezete, ügybeosztása és vezető tisztviselői. 3. kötet 1945–1984*. Budapest, kézirat.